

## Μνήμων

Τόμ. 1 (1971)

Τ Ο Μ Ο Σ Π Ρ Ο Τ Ο Σ

# ΜΝΗΜΩΝ

ΙΩΑΝΝΟΥ Γ. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ : 'Η εξέλιξις τῶν τουρκολογικῶν σπουδῶν • ΚΑΤΕΡΙΝΑΣ ΓΑΡΔΙΚΑ : 'Ο 'Αναστάσιος Πολυζοιδὸς καὶ ἡ 'Ελληνικὴ 'Επανάστασι • ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ Ε. ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗ : Συμβολὴ εἰς τὴν βιογραφίαν τοῦ Πέτρου Στεφανίτση • ΧΡΗΣΤΟΥ Κ. ΛΟΥΚΟΥ : 'Η κατάληξις τῆς Καλαμάτας ἀπὸ τοῦς Μανιάτες (1831) • ΔΕΣΠΟΙΝΑΣ ΚΑΤΗΦΟΡΗ : 'Ο 'Εμμ. 'Αντωνιάδης καὶ τὰ περὶ ἀναμειξεῶς του εἰς τὴν πειρατείαν • ΒΑΡΒΑΡΑΣ ΤΣΙΟΥΡΑΚΗ : 'Ανέκδοτα ἔγγραφα περὶ τῆς μονῆς Ταξιάρχων Αἰγίου • ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΝΤΟΚΟΥ : Zonaticum • ΚΩΣΤΑ Θ. ΛΑΪΠΠΑ : Συμβολὴ εἰς τὴν Καλαβρυτινὴν βιβλιογραφίαν.

Α Θ Η Ν Α Ι 1 9 7 1

### ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΑΙ

ΙΩΑΝΝΗΣ Γ. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ

doi: [10.12681/mnimon.407](https://doi.org/10.12681/mnimon.407)

### Βιβλιογραφική αναφορά:

ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ Ι. Γ. (1971). ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΑΙ. *Μνήμων*, 1, 214–221. <https://doi.org/10.12681/mnimon.407>

## ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΑΙ\*

Διονυσίου Ν. Σκιάτη, *Ἀπὸ ληστής πασᾶς. Πρῶτα βήματα στὴν ἄνοδο τοῦ Ἀλῆ πασᾶ τῶν Γιαννίνων (1750 - 1784), «Θησαυρίσματα» 6 (1969) 257 - 290.*

Ἡ προσωπικότης τοῦ Ἀλῆ πασᾶ τοῦ Τεπελενλῆ, ὅστις διὰ τῆς δράσεώς του καλύπτει τεσσαρακονταετιάν περίπου, ἄμεσον σχέσιν ἔχουσα μὲ τὴν ἑλληνικὴν, ἀλβανικὴν, εὐρωπαϊκὴν καὶ τουρκικὴν ἱστορίαν καὶ ἀποτελοῦσα χαρακτηριστικὴν περίπτωσιν τῶν δημιουργηθεισῶν ἐν τῷ Ὀθωμανικῷ κράτει φυγοκέντρων ροπῶν κατὰ τὸν 18 αἰῶνα, παρὰ τὰ πολυάριθμα μέχρι τοῦδε γραφέντα περὶ αὐτὸν καὶ τὴν ἐποχὴν του ἔργα, δὲν ἔχει τύχει ἀκόμη τῆς βαθυτέρας μελέτης, τὴν ὁποίαν ὑπαγορεύει ἡ σοβαρότης τοῦ θέματος. Ἐπ' αὐτοῦ ἀξιόλογος συμβολὴ δύναται νὰ χαρακτηρισθῆ ἡ ἀνωτέρω ἐπὶ ἀνεκδότου ἀρχαίου ὑλικοῦ καὶ τῆς μέχρι τοῦδε βιβλιογραφίας στηριζομένη ἐργασία τοῦ Ἑλληνοαμερικανοῦ ἐπιστήμονος κ. Δ. Σκιάτη. Ὁ σ. διὰ τὴν σύνθεσιν ταύτης ἠρεύνησε τὰ ἀρχεῖα τῆς Κωνσταντινουπόλεως, Βενετίας, Λονδίνου καὶ Παρισίων (ιδεὲ σ. 290). Εἰς τὸ πρῶτον μέρος τῆς ἐργασίας (σ. 257 - 264) εἰς γενικὰς γραμμὰς ἐξαίρεται ἡ σημασία διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς μορφῆς τοῦ Ἀλῆ πασᾶ καὶ ἐπισημαίνονται σχετικὰ προβλήματα. Ἐξ αὐτοῦ καὶ μόνον τοῦ μέρους καταφαίνεται πόσον ὁ σ. εἶναι κάτοχος τοῦ θέματος καὶ τῆς περὶ αὐτὸ βιβλιογραφίας. Εἰς τὸ δεύτερον μέρος (σ. 264 - 290) ἐπὶ τῇ βάσει νέων στοιχείων ἐρευνῶνται τὰ τῆς καταγωγῆς καὶ νεότητος τοῦ Ἀλῆ μέχρι τῆς ἀναδείξεώς του πασᾶ γενικοῦ ἐπόπτου τῶν δερβενίων καὶ διοικητοῦ σαντζακίου. Ἡ ἐργασία, ὡς ἤδη ἐλέγχθη, εἶναι λίαν ἀξιόλογος καὶ προῖον μακροχρονίου μόχθου, ὥστε αἱ ἀκολουθοῦσαι, δευτερευούσης ὄλως σημασίας, παρατηρήσεις, ἐλάχισται ἐξ ἄλλου, δὲν μειώνουν τὴν σημασίαν της: Οἱ ὄροι *mütessellim* (σ. 266), *mutaşarrıf* (σ. 268) καὶ *voynoda* (σ. 279) δὲν ἔτυχον τῆς δεούσης ἀποδόσεως καὶ ἡ ἐξήγησις τὴν ὁποίαν δίδουν συνήθως τὰ τουρκικὰ λεξικά εἶναι ἀνεπιτυχῆς (ιδεὲ π.χ. τὸ Τουρκο - Ἑλληνικὸν Λεξικὸν τοῦ Ἰ. Χλωροῦ). *Mutaşarrıf* νομίζομεν, τὴν ἐποχὴν ταύτην, εἶναι ὁ μισθωτῆς τῶν προσόδων διοικητικῆς τινος περιφερείας· τό

\* Παρὰ τὴν ἐπιθυμίαν τοῦ συντάκτου τῶν βιβλιοκρισιῶν δὲν ἦσαν πρόχειρα εἰς τὸ τυπογραφεῖον μερικὰ εἰδικὰ στοιχεῖα διὰ τὴν ἀκριβῆ ἀπόδοσιν ὀρισμένων τουρκικῶν γραμμάτων (Σημ. τῆς Διευθύνσεως τοῦ «Μνήμονος»).

ἀξίωμα του δὲ ὡς διοικητοῦ σαντζακίου καθορίζει ὁ τίτλος τοῦ πασᾶ. Mütessellim εἰς τινὰς περιπτώσεις ὀνομάζεται διὰ τινὰ σαντζάκια ὁ διοικητὴς αὐτῶν· ἂν ἐπομένως ὁ Μουτζο Χουσσος ἦτο μουτεσελλίμης τοῦ Τεπελενίου, τὸ ὁποῖον κατὰ τὸν σ. (σ. 266 σημ. 17) ἦτο ναχιγιές, δὲν δύναται νὰ σημαίνει ὁ ὄρος ὑποδιοικητῆς· κατὰ τὴν γνώμην μου εἶναι ἐκπρόσωπος τοῦ μισθωτοῦ τῶν προσόδων (mutasarrif). Ὁ ὄρος δὲ voyvoda δὲν σημαίνει δήμαρχος, ἀλλὰ μισθωτῆς ἢ ὑπομισθωτῆς προσόδων ἐνὸς καζᾶ, τὸν ὁποῖον καὶ διοικεῖ. Ἐπίσης ἐκτὸς τοῦ «κράτους» τοῦ Ἄλῃ πασᾶ εἶχε παραμείνει, πλὴν τῆς Ἀττικῆς (καζᾶς Ἀθηνῶν), καὶ ὁ καζᾶς Θηβῶν. Πρέπει δὲ πάντοτε νὰ λαμβάνεται ὑπ' ὄψιν σχετικῶς μὲ τὴν ἔκτασιν τοῦ «κράτους» τοῦ Ἄλῃ πασᾶ ὅτι, πέραν τῆς ἐπιρροῆς τὴν ὁποῖαν ἤσκησεν οὗτος μονιμώτερον ἐπὶ τῶν διαφόρων περιοχῶν, ἡ ἔκτασις τοῦ κράτους τοῦ ἠϋξάνετο ἢ ἐμειώνετο ἀναλόγως τοῦ ἂν κατ' ἔτος οὗτος ἐπετύγγανε τὸν διορισμὸν ἢ τὴν ἀνανέωσιν τοῦ διορισμοῦ ὡς διοικητοῦ σαντζακίου τινός τῶν υἱῶν του ἢ ἄλλων ἐμπίστων προσώπων εἰς τὴν διοίκησιν τῶν καζᾶδων. Καὶ μία τελευταία παρατήρησις. Ἡ διευκρίνισις τοῦ σ. (σ. 273 σημ. 39) ὅτι ἡ λέξις Ρούμελη χρησιμοποιεῖται μὲ τὴν τοπικὴν τῆς σημασίαν καὶ ὄχι ὡς διοικητικὸς ὄρος δὲν μᾶς εὐρίσκει συμφώνους. Ἐφ' ὅσον γίνεται λόγος περὶ πασᾶ τῆς Ρούμελης (σ. 273), διοικητοῦ δηλαδὴ τοῦ ἐγιαλετίου τῆς Ρούμελης, ἡ λέξις χρησιμοποιεῖται ὑπὸ τὴν διοικητικὴν τῆς σημασίαν, ἡ ὁποία ἐξ ἄλλου ταυτίζεται καὶ μὲ τὴν τοπικὴν, ἀφοῦ, ὡς διευκρινίζει καὶ ὁ σ., ὡς Ρούμελη νοεῖται ἢ βορείως τῆς Πελοποννήσου καὶ μέχρι καὶ τῆς Βουλγαρίας κλπ. ἔκτασις καὶ ὄχι ἡ ὑπὸ στενοτέραν ἔννοιαν Ρούμελη (Στερεὰ Ἑλλάς).

Πιστεύομεν ὅτι ὁ κ. Σκιώτης εἰς προσεχεῖς ἐργασίας του περὶ τὸν Ἄλῃ πασᾶν θὰ προαγάγῃ περαιτέρω τὴν ἔρευναν ἐκδίδων καὶ τὰς ἀναφερομένας εἰς τὴν ὥραιάν του ἐργασίαν ἀρχεϊακὰς πηγὰς, ὡς καὶ ἄλλας τὰς ὁποίας ἤδη θὰ ἔχη συλλέξει.

ΙΩΑΝΝΗΣ Γ. ΠΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ

*Π α ὄ λ ο υ Χ ι δ ῖ ρ ο γ λ ο υ*, Ἐπίσημα Ὁθωμανικὰ Ἐγγραφα ἀναφερόμενα εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Κύπρου, Ἀνάτυπον ἐκ τῆς Ἐπετηρίδος τοῦ Κέντρου Ἐπιστημονικῶν Ἐρευνῶν, τ. 4, Λευκωσία 1970 - 1971, σ. 29 - 132.

Κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη Ἑλληνες ἐπιστήμονες μετεκπαιδευθέντες ἐν Εὐρώπῃ εἰς τὴν Τουρκολογίαν, ὡς οἱ Β. Δημητριάδης, Ἐ. Ζαχαριάδου, Β. Παπούλια, Π. Χιδίρογλου, προάγουν τὰς σχετικὰς μὲ τὴν ἱστορίαν τῆς τουρκοκρατίας μελέτας καὶ εἰς τὴν χώραν μας. Ἐπειδὴ δὲ ἀκόμη σήμερον δὲν ἔχομεν συστηματικὰς τουρκολογικὰς σπουδὰς

ἐν Ἑλλάδι μὲ εὐχαρίστησιν διαπιστώνομεν ὅτι ἐνθαρρύνει ταύτας τὸ Κέντρον Ἐπιστημονικῶν Ἐρευνῶν Κύπρου, τοῦ ὁποῦ ἡ σύστασις καὶ ἡ δραστηριότης κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη ἀξίζει ἰδιαίτερος νὰ υπογραμμισθῇ.

Εἰς τὴν Ἐπετηρίδα τοῦ Κέντρου τούτου ὁ κ. Χιδίρογλου ἐκδίδει 42 ὀθωμανικὰ ἔγγραφα, ἐκ τῶν ὁποίων τὰ 40 χρονολογημένα εἶναι τῶν ἐτῶν 1832 - 1868. Ταῦτα, προερχόμενα ἐκ τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Κύπρου καὶ περιλαμβανόμενα νῦν εἰς τὴν συλλογὴν ὀθωμανικῶν ἐγγράφων τοῦ Τουρκικοῦ Ἀρχείου τοῦ Κέντρου Ἐπιστημονικῶν Ἐρευνῶν Κύπρου, εἶναι «γράμματα» ἀποσταλέντα πρὸς τοὺς ἐκάστοτε ἀρχιεπισκόπους Κύπρου τοῦ ἀνωτέρω σημειωθέντος χρονικοῦ διαστήματος καὶ «ἀποτελοῦν προκαταρκτικὴν ἔκδοσιν ἄλλης μεγαλυτέρας καὶ συστηματικώτερας», ἡ ὁποία ἔχει προγραμματισθῆ διὰ τὸ ἐγγὺς μέλλον (σ. 30). Τὰ ἐκδιδόμενα ἔγγραφα, ὡς καὶ τὰ ἀποκείμενα εἰς τὸ προμνημονευθὲν Ἀρχεῖον, ἀποτελοῦν ἀξιόλογον πηγὴν «τῆς διοικητικῆς, φορολογικῆς καὶ θρησκευτικῆς πολιτικῆς ἐν Κύπρῳ, ὡς καὶ τῶν ἐιδικῶν σχέσεων τῶν ὀθωμανικῶν ἀρχῶν μετὰ τῆς ἀνωτάτης τοπικῆς ἐξουσίας τῆς νήσου, τὴν Ἐκκλησίαν». Ὁ σ. μετὰ βραχεῖαν εἰσαγωγὴν διὰ τὴν σημασίαν τῶν ἐγγράφων (σ. 29 - 33) καὶ τοὺς ἀποστολεῖς καὶ τὸ περιεχόμενον αὐτῶν (σ. 33 - 41) ἐξετάζει τὰ ἔγγραφα παλαιογραφικῶς καὶ διπλωματικῶς (σ. 41 - 51 : γραφικὴ ὕλη, εἶδη γραφῆς κλπ.). Ἐν συνεχείᾳ ἐκδίδονται τὰ ἔγγραφα, οὐχὶ κατὰ μεταγραφὴν, ἀλλ' εἰς τὸ τουρκικὸν - ὀθωμανικὸν ἀλφάβητον (σ. 52 - 79), μεταφράζονται εἰς τὴν ἑλληνικὴν (σ. 80 - 109) καὶ ἀκολουθοῦν σχόλια ἐπὶ ἑνὸς ἐκάστου τῶν ἐγγράφων (σ. 110 - 120). Εἰς τὸ τέλος παρατίθενται τὰ πανομοιότυπα 14 ἐγγράφων (σ. 121 - 128) καὶ πίναξ (σ. 129 - 132).

Ἡ ἀνάγνωσις καὶ μετάφρασις τῶν ἐγγράφων ἐγένετο μὲ ἐπιτυχίαν ὑπὸ τοῦ κ. Χ. καὶ προδίδει προηγμένην γνῶσιν τῆς παλαιᾶς τουρκικῆς γλώσσης καὶ παλαιογραφίας. Ἡμεῖς δὲν ἔχομεν παρὰ ἐλάχιστα νὰ παρατηρήσωμεν περιοριζόμενοι εἰς τὰ τρία πρῶτα ἔγγραφα καὶ εἰς τινα ἄλλα σημεῖα τῆς ἐργασίας : Εἰς τὸ ἔγγρ. 1, στ. 2 θὰ ἦτο, νομίζομεν, προτιμότερα ἢ ἀνάγνωσις *yedine* (εἰς χεῖρας) ἀντὶ *yerine*. Εἰς τὸ ἔγγρ. 3, στ. 4 : *biragilmīyaraq* (ἀρνητικὸς τύπος) ἀντὶ *biragiliyaraq*· στ. 10 : *tenqīye* ἀντὶ *tarzīye*· στ. 11 : *qadr ve şükürini* ἀντὶ *qor müşkirīni*· στ. 17 : *idügi* ἀντὶ *eyledigi*. Προσοχὴ ἐπίσης ἀπαιτεῖται εἰς τὴν ἀπόδοσιν τῶν διοικητικῶν ὀθωμανικῶν ὄρων, διότι τὰ λεξικά δὲν παρέχουν ἱκανοποιητικὴν ἐξήγησιν. Π.χ. ὁ καϊμακάμης τὸν 19ον αἰῶνα εἶναι διοικητῆς *kaḥā* καὶ δὲν ἀντικατέστησε τὸν *kadḥn* (σ. 33), ὁ ὁποῖος εἶναι δικαστῆς, ἀλλὰ τὸν παλαιότερον ὀνομαζόμενον *boḥbōdan* καὶ μέχρι τοῦ 17ου αἰῶνος *sūmpashn*. Ὁ δὲ *mudīrh* εἶναι διοικητῆς *naḥi-*

γιέ (υποδιαίρεσεως τοῦ καζᾶ) καὶ ὁ ναίτης ἀντιπρόσωπος τοῦ καδῆ (δικαστοῦ με δικαιοδοσίαν εἰς ἓνα καζᾶν) εἰς τὸν ναχιγιέν. Καλὸν δὲ εἶναι εἰς τὴν μετάφρασιν τῶν ἐγγράφων νὰ ἀποφεύγεται ἡ ἀπόδοσις μεταφρασμένων τῶν διοικητικῶν, φορολογικῶν κλπ. ὄρων, διότι ὅσον καὶ ἂν εἶναι ἐπιτυχῆς ἡ μετάφρασις, δὲν ἔχουν περιεχόμενον εἰς μίαν ἄλλην γλῶσσαν. Π. χ. ἡ ἀπόδοσις τοῦ μουδέρης διὰ τοῦ διευθυντῆς (ἔγγρ. 21). Τὸ δὲ ὑπὸ τὴν διοίκησιν τοῦ καπουδᾶν πασαῖ ἐγιαλέτιον τῶν Νήσων προτιμότερον εἶναι νὰ τὸ ὀνομάζωμεν τῆς Ἐσπρῆς Θαλάσσης (τοῦτο σημαίνει, ὡς γνωρίζει ὁ σ., καὶ τὸ περσ. *bahr-i sefid* καὶ τὸ τουρκ. *Aq-Deniz*), ἀφοῦ μάλιστα κατὰ τὸν Ἄμαντον ἀπὸ ἡμᾶς παρέλαβον τὸ ὄνομα καὶ οἱ Τοῦρκοι, ἐνῶ τὸ ὄνομα Ἀρχιπέλαγος «ἐδόθη ὑπὸ τῶν ξένων» (Κ. Ἀμάτου, Αἰγαῖον Πέλαγος - Ἀρχιπέλαγος, ἐν : Μικρὰ μελετήματα, Ἀθῆναι 1940, σ. 354 - 356). Θέλωμεν μόνον νὰ προσθέσωμεν ἐνταῦθα ὅτι οἱ Τοῦρκοι διὰ τοῦ Ἐσπρη Θάλασσα δηλοῦν ὄχι μόνον τὸ Αἰγαῖον, ἀλλὰ καὶ τὴν Μεσόγειον.

Ἄλλὰ τ' ἀνωτέρω οὐδόπως μειώνουν τὴν σημασίαν τῆς ἐργασίας τοῦ κ. Χιδίρογλου. Ἄρκει νὰ γνωρίζη κανεὶς τί σημαίνει τουρκικὴ γλῶσσα καὶ παλαιογραφία διὰ νὰ ἀντιληφθῆ ποίαν προπαιδείαν ἔχει οὗτος καὶ πόσον ἐμόχθησεν. Ἡμεῖς τὸν συγχαίρομεν καὶ ἀναμένομεν με πολὺ ἐνδιαφέρον τὴν συνέχισιν τοῦ ἔργου του.

ΙΩΑΝΝΗΣ Γ. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ

*Ἐλένης Ε. Κοῦκκου, Διαμόρφωσις τῆς Ἑλληνικῆς Κοινωνίας κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν, Ἐθνικὸν Κέντρον Κοινωνικῶν Ἐρευνῶν, Ἀθῆναι 1971, σ. 1 - 177.*

Εἰς τὴν σειρὰν τῶν ἐκδόσεων τοῦ Ἐθνικοῦ Κέντρου Κοινωνικῶν Ἐρευνῶν ἐκυκλοφόρησε τὸ ἀνωτέρω βιβλίον τῆς κ. Ἐλένης Κοῦκκου. Τοῦτο προλογίζει ὁ Γενικὸς Διευθυντῆς τοῦ Κέντρου κ. Ἡλίας Δημητράς ἀναγγέλλων τὴν ἐκδοσιν καὶ ἄλλων σχετικῶν ἱστορικῶν ἔργων.

Ἡ συγγραφεὺς εἰς τὴν εἰσαγωγὴν καὶ τὰ τρία πρῶτα κεφάλαια τοῦ βιβλίου ἐξετάζει τὰ σχετικὰ μετὰ τὴν παραχώρησιν προνομίων ὑπὸ τῶν σουλτάνων εἰς τὴν Ὀρθόδοξον Ἐκκλησίαν μετὰ τὴν ἄλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Τὸ Δ' κεφάλαιον ἀναφέρεται εἰς τοὺς ἐκκλησιαστικούς καὶ λαϊκοὺς ὀφικιαλίους τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, τὸ δὲ Ε' εἰς τοὺς Φαναριώτας, οἱ ὅποιοι κατέλαβον ἐν τῷ Ὀθωμανικῷ κράτει τὰ σημαντικὰ ἀξιώματα τοῦ μεγάλου διερμηνέως, τοῦ ἡγεμόνος τῶν παραδουναβίων χωρῶν καὶ τοῦ διερμηνέως τοῦ στόλου. Τὸ βιβλίον κλείει μετὰ γενικὰς περὶ τῶν Φαναριωτῶν κρίσεις, βιβλιογραφίαν καὶ ἀλφαβητικὸν εὑρετήριον.

Κατ' ἀρχὰς ἔχομεν νὰ παρατηρήσωμεν ὅτι ἡ σ. στηρίζεται ἐνίοτε εἰς βιβλιογραφίαν, ἡ ὁποία εἶναι πλέον πεπαλαιωμένη, ἐπανερχομένη εἰς ἀπόψεις αἱ ὁποῖαι δὲν γίνονται δεκταὶ ὑπὸ τῶν συγχρόνων ἐρευνητῶν.

Ἄς ἔλθωμεν ὁμῶς εἰς τὰ ἐπὶ μέρους : Ἐνῶ γενικῶς εἶναι παραδεκτὸν ὅτι ὁ Μωάμεθ ὁ Β' ὁ Πορθητῆς ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν παραχώρησιν προνομίων εἰς τὴν Ὀρθόδοξον Ἐκκλησίαν ἠκολούθησε τὴν ἰσλαμικὴν παράδοσιν τῆς ἀνοχῆς ἐναντι τῶν λαῶν τῆς Βίβλου (Ἑβραίων καὶ Χριστιανῶν), ἡ σ. ὁμιλεῖ περὶ «ἀντιλεγομένου θέματος», ὑποστηρίζουσα ὅτι ὁ Μωάμεθ «ὄντως ἐκαινοτόμησε» (σ. 29) καὶ γενικῶς ἀμφιταλαντεύεται μέχρις ὅτου ἐν τέλει δεχθῆ τὴν ὀρθὴν ἄποψιν (σ. 30-31). Δικαιολογοῦσα δὲ τὴν παραχώρησιν τῶν προνομίων (σ. 30) λέγει : «Ὁ σουλτάνος, κατὰ τὸν μουσουλμανικὸν νόμον ἦτο μὲν ἀπόλυτος δεσπότης καὶ ἐξουσιαστῆς ὅλων τῶν ὑπηκόων του, ἀλλὰ τοὺς νόμους τοὺς ὁποίους ἐξέδιδεν, ἠδύνατο νὰ τοὺς ἐπιβάλλῃ μόνον ἐπὶ τῶν μουσουλμάνων ὑπηκόων του...». Τοῦτο ὁμῶς δὲν εἶναι ὀρθόν. Ὁ σουλτάνος εἶχε τὸ δικαίωμα νὰ ἐκδίδῃ νόμους (qānūn), τοῦ δικαϊώματός του τοῦτου ἀπορρέοντος ἐκ τοῦ κοσμικοῦ δικαίου (urf) γενομένου δεκτοῦ ὑπὸ τῆς ἰσλαμικῆς παραδόσεως, τοὺς ὁποίους ὤφειλον νὰ ὑπακούουν πάντες οἱ ὑπήκοοί του ἀδιακρίτως θρησκευείας. Μόνον διατάξεις τοῦ ἱεροῦ νόμου (šer' ἢ šerī'at) ἰδίᾳ σχετικαὶ μὲ τὸ οἰκογενειακὸν δίκαιον ἀπηυθύνοντο ἀποκλειστικῶς πρὸς τοὺς Μωαμεθανούς, διὸ καὶ διὰ τὴν ἐκδίκασιν ἀφορωσῶν κυρίως εἰς τὸ δίκαιον τοῦτο ὑποθέσεων παρεχωρήθησαν εἰς τὴν ὀρθόδοξον κοινότητα αἱ γνωσταὶ δικαστικαὶ δικαιοδοσίαι.

Ἡ σ. ὑπὸ τὸν τίτλον «Οἱ διάφοροι μωαμεθανικοὶ ὀρισμοὶ» ἐρευνηθῆ θέμα ἤδη διευκρινισθέν. Εἶναι περιττὰ τὰ ὅσα λέγει (σ. 31 - 35), διότι εἶναι γνωστὸν ὅτι τὸ ἐκδιδόμενον ἔγγραφον πρὸς παραχώρησιν προνομίων λέγεται βεράτιον (berāt) καὶ ὅτι ὑπὸ τοῦ ἐκάστοτε νέου ἐπὶ τοῦ θρόνου σουλτάνου ἅμα τῇ ἀναρρήσει του ἔπρεπε νὰ γίνῃ ἀνανέωσις τῶν προνομίων· κατὰ ταῦτα βεράτιον ἀσφαλῶς ἦτο καὶ τὸ δοθὲν εἰς τὸν πατριάρχην Γεννάδιον ἔγγραφον. Ἐξ ἄλλου γνωστὸν εἶναι ὅτι ἐτρηεῖτο καὶ «rumların berāt defteri», ἦτοι κατάστιχον τῶν ἐκχωρουμένων εἰς τὴν ὀρθόδοξον ἐκκλησίαν δικαιοδοσιῶν (ιδεὲ L. Fekete, Berāt, «Encyclopédie de l'Islam» 1 (1960) 1205). Μάλιστα δὲν εἶναι ὀρθὰ καὶ τὰ ἐξῆς (σ. 35) : «Τὸ ὑπὸ τοῦ πορθητοῦ δοθὲν ἐπισήμως βεράτιον [...] δὲν φαίνεται πιθανόν, ὅτι ὥριζε λεπτομερῶς τὰ δικαίωματα καὶ προνόμια τοῦ πατριάρχου, ὡς ταῦτα διεμορφώθησαν καὶ καθιερώθησαν ἀργότερον. Οὐδὲ ἦτο δυνατόν νὰ γίνῃ τοῦτο εἰς χρόνον τόσον σύντομον, μετὰ τὴν κατάλυσιν τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας καὶ τὴν πλήρη ἀνατροπὴν τῶν πάντων». Ὁ συλλογισμὸς εἶναι ἀνεπιτυχῆς καὶ

τὰ περι «ἀνατροπῆς τῶν πάντων» δὲν ἰσχύουν διὰ τὸ Ὀθωμανικὸν κράτος, τὸ δὲ πρόβλημα παραμένει ἀνοικτόν, ἐφ' ὅσον δὲν ἐσώθησαν ἢ δὲν ἠρευνήθησαν ἀκόμη τὰ παλαιότερα βεράτια διὰ νὰ διαπιστωθῆ ἂν ὑπῆρξεν αὐξήσις ἢ μείωσις τῶν δικαιοδοσιῶν τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας (Πρβλ. Ἄ. π. Βακαλοπούλου, Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ, τ. Β<sup>1</sup>, Θεσσαλονίκη 1964, σ. 143). Ἡ κ. Κούκκου ἐν σ. 42 σχολιάζουσα τὴν ἄνοδον τοῦ Συμεὼν τοῦ Τραπεζουντίου εἰς τὸν πατριαρχικὸν θρόνον διὰ «πεσκεσίου» λέγει ὅτι οὕτως «ἐδημιουργήθη ἡ ἀνεπίτρεπτος κατάστασις τῆς ἐξαγορᾶς τοῦ βερατίου, ἡ ὁποία πλειστάκις ἐγένεν ἀφορμὴ ἀπαραδέκτων διὰ τὴν Ἐκκλησίαν γεγονότων, κατὰ τὴν ἐκκλογὴν πατριαρχῶν». Ἱστορικῶς ὅμως τοῦτο ἐξηγεῖται, διότι καὶ οἱ Τούρκοι διὰ νὰ καταλάβουν μίαν θέσιν ἠγόραζον ταύτην παρὰ τοῦ κράτους: τὰ θέματα ταῦτα δέον νὰ συνεξετάζωνται μὲ τὴν ἐν γένει κρατοῦσαν ἐν τῷ Ὀθωμανικῷ κράτει κατάστασιν. Καὶ ἡ σ. ἐπιλέγουσα: «ἐδόθη οὕτως ἡ δυνατότης εἰς τοὺς Τούρκους νὰ ἐπεμβαίνουν εἰς τὰ ἐσωτερικὰ τῆς ἐκκλησίας...». Γεννᾶται ὅμως τὸ ἐρώτημα: θὰ ἠδύνατο κανεὶς νὰ τοὺς ἐμποδίσει;

Εἰς τὴν σ. 98 ἐπανερχεται ἡ σ. ἐπὶ θέματος, τὸ ὁποῖον καὶ ἐν ἀρχῇ τοῦ βιβλίου τῆς θίγει: «Ὁ Μωάμεθ ὁ Β' ὑπεχρέωθη ἐκ τῆς ἀνάγκης τῶν πραγμάτων νὰ χρησιμοποιήσῃ πολλοὺς Ἕλληνας εἰς τὴν διαχείρισιν τῶν ποικίλων κρατικῶν ὑποθέσεων καὶ εἰς τὴν ὀργάνωσιν τῆς αὐτοκρατορίας». Καὶ στηριζομένη ἐπὶ τοῦ συγγραφέως τῆς Πολιτικῆς Ἱστορίας (M. Crusii, Turcogrecia, σ. 14) λέγει: «Μετεχειρίζοντο δηλαδὴ εἰς τὸ δημόσιον λογιστικόν των [οἱ Τούρκοι] ξύλα, τὰ καλούμενα «σύμβολον» καὶ «ἐγκοπὶς». Διὰ τοῦ πρωτογόνου ὁμοῦ αὐτοῦ συστήματος δὲν ἦτο δυνατόν νὰ ὀργανωθῆ ἡ οἰκονομικὴ διαχείρισις τόσων εἰσερχομένων καὶ ἐξερχομένων ἑκατομμυρίων ἐκ τοῦ δημοσίου ταμείου. Ἡ κατάστασις αὕτη ἠνάγκασε τὸν Μωάμεθ νὰ χρησιμοποιήσῃ, εἰς τὸ ἀνώτερον τοῦλάχιστον λογιστικόν, τοὺς κατὰ πάντα εἰδήμονας καὶ εἰς τὸν τομέα τοῦτον Ἕλληνας». Κατ' ἀρχὰς δύναται νὰ παρατηρηθῆ, ὅτι τὸ Ὀθωμανικὸν κράτος ἤρξατο ὀργανούμενον πρὸ τῆς ἀλώσεως. Ἄλλ' ἐκτὸς τούτου Ἕλληνες, ὡς ἐξ ἄλλου καὶ Εὐρωπαῖοι, ἐχρησιμοποιήθησαν ἐπὶ Μωάμεθ τοῦ Β' διὰ τὴν ρύθμισιν τῶν σχέσεων τοῦ σουλτάνου μὲ τοὺς ὑποδούλους καὶ διὰ νὰ γνωρίσῃ τὴν Δύσιν καὶ δημιουργήσῃ διπλωματικὰς σχέσεις μὲ αὐτήν. Φυσικὸν βεβαίως ἦτο ὁ Μωάμεθ νὰ χρησιμοποιήσῃ ἱκανοὺς ἀρνησιθρήσκους καὶ εἰς ἄλλας θέσεις (αὐτὸ ὑπηγόρευε καὶ ἡ σκοπιμότης), δὲν σημαίνει ὅμως τοῦτο ὅτι οἱ Τούρκοι ἦσαν ἀμαθεῖς καὶ ἀνίκανοι. Ἀντιθέτως, ἄνδρες προερχόμενοι ἐκ τῆς στρατιωτικῆς τάξεως («askeri») καὶ τῆς θρησκευτικῆς, τῶν οὐλεμάδων («ulemā»), διέθετον ὄχι μόνον γνῶσιν ἀλλὰ καὶ πείραν περὶ τὴν διαχείρισιν τῶν κρατικῶν ὑποθέ-

σεων. Μή Τούρκους βεβαίως ἐχρησιμοποίησαν οἱ σουλτάνοι καὶ διὰ τοῦ παιδομαζώματος, ἀλλ' αὐτοὶ πλέον ἐλάμβανον μουσουλμανικὴν ἐκπαίδευσιν, χρησιμοποιοιθέντες δὲ εἰς ἀνωτάτας κρατικὰς θέσεις ἐνίσχυσαν καὶ ἐπροστάτευσαν τὴν ἀπόλυτον ἐξουσίαν τοῦ σουλτάνου. «Δὲν φαίνεται ὅτι δύναται οὔτε κανὴν νὰ τὸ σκεφθῆῖ κανεὶς ὅτι οἱ σουλτάνοι [...] ἀπέβλεπον νὰ ἀναπληρώσουν ἀνεπαρκείας τοῦ τουρκικοῦ περιβάλλοντος. Εἰς ἀριθμὸν οἱ ἀρνησιθρησκοὶ ἦσαν ὀλίγοι χιλιάδες (συμπεριλαμβανομένων τῶν γενιτσάρων) ἔναντι μιᾶς μεγάλης τουρκικῆς μάζης· ἀπὸ ἀπόψεως ποιότητος, εἰς τὰς περισσοτέρας τῶν περιπτώσεων, καὶ πάντοτε εἰς τὰ πλαίσια τοῦ παιδομαζώματος (devşirme), τυπικῆς μορφῆς τῆς στρατολογήσεως, ἦσαν ἄπειροι νέοι, ἐνῶ μεταξὺ τῶν Τούρκων ἐπλεόναζον πρόσωπα καλῶς προετοιμασμένα εἰς τὴν ἐκτέλεσιν πολιτικῶν καὶ στρατιωτικῶν ἔργων» (A. Bombaci, *L'Impero Ottomano*, ἐν : *Nuove Questioni di Storia Moderna*, τ. 1, Milano 1966, σ. 567—ἐγράφη τὸ 1963— ἰδὲ καὶ B. Lewis, *Istanbul and the civilization of the Ottoman Empire*, University of Oklahoma Press 1968 (1963), σ. 51 κ. ἐ., ὡς καὶ τὴν ἀρίστην ἐπὶ τοῦ παιδομαζώματος διατριβὴν τῆς Β. Παπούλια, *Ursprung und Wesen der Knabenlese im osmanischen Reich*, München 1963, ἰδίᾳ σ. 34 - 61). Τὰ δὲ παρατιθέμενα χωρία (σ. 99) ἐκ τοῦ Λαονίκου Χαλκοκονδύλη οὐδόλως στηρίζουν τὴν ἄποψιν τῆς συγγραφέως. Μάλιστα ἡ παράγραφος : «*Μετὰ τούτους μέντοι... τοῦ Βασιλέως*» τοῦ ἱστορικοῦ τούτου οὐδόλως ἀναφέρεται εἰς τοὺς Ἕλληνας. Ἡ προκατάληψις ἔναντι τῶν Τούρκων ὀδηγεῖ τὴν σ. νὰ διατυπώνη φράσεις (σ. 157) ὡς ἡ ἀκόλουθος : «*Ἐκμεταλλεούμενοι οὗτοι [οἱ Ἕλληνες] τὴν ἀμάθειαν τῶν διοικητικῶν ὀργάνων τῆς τουρκικῆς αὐτοκρατορίας τοὺς ἤγον καὶ τοὺς ἔφερον πλειστάκις...*». Ἐκτὸς τῶν ἀνωτέρω λεχθέντων δύναται νὰ προστεθῆ ὅτι μία τεραστία αὐτοκρατορία δὲν ζῆ τόσους αἰῶνας διοικουμένη ὑπὸ ἀμαθῶν.

Καὶ δύο ἐντελῶς ἀσημάντους παρατηρήσεις : Ὁ Χάμμερ δὲν εἶναι P. J. Hammer (σ. 29 σημ. 5) ἀλλὰ J. von Hammer - Purgstal, τὸ δὲ ἔργον τοῦ Muradja d'Ohsson (σ. 169) δὲν εἶναι πεντάτομον ἀλλὰ ἐπτάτομον ἐκδοθὲν οὐχὶ τὸ 1824, ἀλλὰ ἀπὸ τοῦ 1788 - 1824.

Περιοριζόμεθα μόνον εἰς αὐτὰς τὰς παρατηρήσεις. Γενικῶς τὸ βιβλίον οὐδὲν τὸ νέον προσφέρει παρὰ τὴν ὁμολογουμένην ἰκανότητα τῆς συγγραφέως νὰ ἐκφράζεται εἰς ὕφος ἀπλοῦν καὶ εὐληπτον. Ἡ εἰσαγωγή καὶ τὰ τρία πρῶτα κεφάλαια εἶναι ἡσσων διαπραγματεύσεις τῶν ὄσων περὶ τὰ παραχωρηθέντα προνόμια εἰς τὴν Ὁρθόδοξον Ἐκκλησίαν ἀναπτύσσει ὁ Ἄπ. Βακαλόπουλος, ἐνθ' ἀν., τ. Β<sup>1</sup>, σ. 134 κ. ἐ. Τὸ Δ' κεφάλαιον ἀποτελεῖ περιληπτικὴν ἐκθεσιν τοῦ βιβλίου τοῦ Θ. Παπαδοπούλου, *Studies and documents relating to the history*

of the Greek Church and people under the turkish domination, Brussels 1952. Ὁ δὲ τίτλος τοῦ κεφαλαίου : « Ὁργάνωσις τῆς ἐκκλησιαστικῆς κοινωνίας » εἶναι ἀνεπιτυχής· καὶ ἂν ἀκόμη δυνάμεθα νὰ ὀμιλῶμεν περὶ ἐκκλησιαστικῆς κοινωνίας ταύτην δὲν ἀπετέλουν μόνον οἱ κληρικοὶ καὶ λαϊκοὶ ὀφφικιάλιοι τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου. Ἀλλὰ καὶ εἰς τὸ Ε' κεφάλαιον περὶ τῶν Φαναριωτῶν ἡ σ. ἐργάζεται κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον. Τὰ ὅσα π.χ. λέγει περὶ τοῦ διερμηνέως τοῦ στόλου παραλαμβάνει ἀπὸ τὸ σχετικὸν βιβλίον τοῦ Β. Σ φ υ ρ ό ε ρ α, Οἱ δραγομάνοι τοῦ στόλου, Ἀθήναι 1965. Ἐκ τῆς παραβολῆς δὲ καὶ μόνον τῶν παραπομπῶν τοῦ ἐνὸς καὶ τοῦ ἄλλου βιβλίου φαίνεται πόσον ἡ σ. πλουτίζει τὰς παραπομπάς της ἐξ ἐκείνου. Ἀλλὰ καὶ αἱ γενικαὶ περὶ τῶν Φαναριωτῶν κρίσεις (σ. 153 - 164) κατὰ τὴν γνώμην μας δὲν ἱκανοποιοῦν. Καὶ διὰ νὰ μὴ νομισθῇ ὅτι γράφομεν ταῦτα κακοπίστως, ὁ ἀμφιβάλλων ἀναγνώστης ἄς ἴδῃ μόνον εἰς τὰς σ. 65 - 66 πῶς τρεῖς ὀλόκληροι παράγραφοι τοῦ βιβλίου τοῦ Θ. Παπαδοπούλου (σ. 80 - 81) ἔχουν μεταφερθῆ εἰς κατὰ λέξιν μετάφρασιν λησμονούσης τῆς σ. ἀκόμη καὶ νὰ παραπέμψῃ εἰς αὐτόν. Ἐν τούτοις τὸ κεφ. Δ' (σ. 58 - 95) περὶ τοὺς κληρικοὺς καὶ λαϊκοὺς ὀφφικιαλίους εὐχαρίστως θὰ τὸ συνειβουλεύομεθα ἐκ νέου.

ΙΩΑΝΝΗΣ Γ. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ